

ESKİ TÜRK YAZITLARINDA BULUNAN ASKERİ RÜTBELER

Süleyman Hilmi KIZILDAĞ*

ÖZ

Askerî rütbelere, bir ordunun teşkilat yapısını gösteren ve düzenini sağlayan en önemli unsurlardandır. Rütbelerin varlığı ile ordu içerisinde sorumluluklar belirlenir, disiplin sağlanır, kontrol sistemi kolaylaşır ve koordinasyon etkili bir şekilde kurulur. Ayrıca rütbelere, askerlerin toplum içinde ve diğer askerler arasında tanınmasını, saygı görmesini de sağlar. Orduların temel terimlerinden olan bu rütbelerin incelenmesiyle, ordulara ait yukarıda bahsedilen hususlarda çeşitli bilgiler elde edilebilir.

Bu çalışmada, eski Türk yazıtlarının tamamı taranarak, yazıtlarda bulunan askerî rütbelere tespit edilmiş ve incelenmiştir. Tarama sonucunda yazıtlar döneminde askerî yapı içerisinde *on başı*, *yüz başı*, *beş yüz başı*, *tokuz yüz başı*, *bıy başı*, *beş bıy başı*, *bıya başı*, *buyruk*, *iç buyruk*, *iç buyruk başı*, *çavış*, *er*, *er başı*, *señün*, *sü başı*, *iç sü başı*, *totok*, *turgak başı*, *otuz er başı*(?) rütbelerinin bulunduğu görülmüştür. O dönemde burada değinilen rütbelerin dışında başka rütbelerin de kullanıldığı mutlak olarak ancak yazıtlarda tanınmadığı için bu çalışmada yer almamaktadır. Çalışmada rütbelerin hangi yazıtlarda bulunduğu, kaç kez geçtiği, Türkologlar tarafından nasıl anlaşıldıkları, sözcük kökenleri ve günümüz Türkiye'sinde yaşayıp yaşamadıklarına dair çeşitli bilgiler verilmiştir. Ayrıca rütbelerin satırda geçtiği bağlamlarından yola çıkarak yaptıkları görevler ve birliklerine dair bazı çıkarımlarda bulunulmuş, bunlar örneklerle desteklenmiştir.

Anahtar Kelimeler: askerî rütbelere, eski Türk yazıtları, eski Türkçe rütbelere, Türkçe askerî terminoloji

MILITARY RANKS FOUND IN OLD TURKIC INSCRIPTIONS

ABSTRACT

Military ranks are one of the most important elements that show the organizational structure of an army and ensure its order. With the existence of ranks, responsibilities are determined within the army, discipline is ensured, the control system is facilitated and coordination is established effectively. In addition, ranks ensure that soldiers are recognized and respected in society and among other soldiers. By examining these ranks, which are the basic terms of armies, various information can be obtained on the above-mentioned issues regarding armies.

In this study, all of the old Turkic inscriptions were scanned and the military ranks in the inscriptions were identified and examined. As a result of the scanning, it was seen that there were *on başı*, *yüz başı*, *beş yüz başı*, *tokuz yüz başı*, *bıy başı*, *beş bıy başı*, *bıya başı*, *buyruk*, *iç buyruk*, *iç buyruk başı*, *çavış*, *er*, *er başı*, *señün*, *sü başı*, *iç sü başı*, *totok*, *turgak başı*, *otuz er başı*(?) ranks in the military structure during the period of the inscriptions. It is certain that other ranks other than those mentioned here were used at that time, but since they are not witnessed in the inscriptions, they are not included in this study. In the study, various information is given about in which inscriptions the ranks are found, how many times they are mentioned, how they are interpreted by Turkologists, word origins and whether they exist in modern Turkey. In addition, some inferences were made about the duties they performed and their units, based on the context in which the ranks were mentioned in the line, and these were supported with examples.

Keywords: military ranks, old Turkic inscriptions, old Turkish ranks, Turkish military terminology

Giriş

Eski Türk Yazıtları; günümüzde Moğolistan, Tuva, Hakas, Dağlık Altay, Kazakistan, Kırgızistan ve Çin Halk Cumhuriyeti'nde yer alan ve Türklere ait olduğu bilinen ilk metinlerdir. Bu metinler, Türk runik harfleri kullanılarak özellikle dikili taşlara, kayalara ve çeşitli cisimlere yazılmıştır. Şu ana kadar tespit edilen yazıtların sayısı yaklaşık beş yüz elli civarındadır. Yazıt-

Gönderilme Tarihi: 13.11.2024

Kabul Tarihi: 23.06.2025

* Öğr. Gör. Dr., Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi, Ankara/Türkiye; University of World Economy and Diplomacy, Taşkent/Özbekistan; ORCID: 0000-0003-4107-923X, E-posta: shkizildag@gmail.com

ların çoğu II. Köktürk Kağanlığı Dönemi'nden kalmıştır. Bazılarında yazılış tarihi bilgisi bulunmakta, bazılarında ise bulunmamaktadır. Elde edilen bilgilere göre, 680'li yıllarda yazıldığı düşünülen Çoyr yazıtının eski Türk runik harfleriyle oluşturulan ilk metin olduğu genel olarak kabul edilmektedir. Köl Tegin, Bilge Kağan ve Tonyukuk yazıtları metin hacimlerinin fazla olması ve üst düzey kağanlık yetkililerince yazdırılması bakımından diğer yazıtlara göre daha önemlidir. Yazıtların bazıları yazıt sahibinin bizzat kendisi tarafından yazdırılmış, bazıları ise ölümünün ardından aile üyelerince yazılmıştır.

Yazıtlarda kullanılan ve Köktürk alfabesi olarak da bilinen Türk runik alfabesi temelde otuz sekiz işareten oluşur. Yenisey, Dağlık Altay ve Kırgızistan bölgesi yazıtlarında harflerin birkaç farklı biçimleri de bulunur. Tekin (2003, s. 20) harflerin çoğunun dik ve eğik çizgilerin birleştirilmesiyle türetildiğini ve az sayıda yatık çizgilerin de bulunduğunu belirtir. Metinlerde yazıların sağdan sola doğru yazıldığı ancak bazı Yenisey yazıtlarında soldan sağa doğru da yazıldığı görülür. Bu durumda işaretler ters yöne çevrilmiş olarak yazılmıştır.

Eski Türk yazıtlarının büyük bir çoğunluğunun yazılış ve dikiliş amacı kendinden sonraki nesillere öğüt vermek ve onlar için bir iz bırakmaktır. Bunun yanında yazıtlarda, yazıt sahiplerinin ait oldukları siyasi topluluk için yaptıkları mücadelelerden, kahramanlıklarından, toplumsal değerlerinden, ruhsal durumlarından, gündelik yaşamlarından da bahsedilmektedir. Bu yönüyle yazıtlardan eski Türklerin dili, tarihi, kültürü ve sosyolojisi gibi birçok konuda bilgi elde edilebilmektedir.

V. Thomsen tarafından 1893 yılında ilk çözülmesinden bu yana yazıtlar üzerine birçok konuda çalışmalar yapılmış ve hâlen yapılmaktadır. Bu çalışmada da Eski Türk yazıtlarında bulunan askerî rütbeler, yazıtların tamamı taranarak tespit edilmiş ve incelenmiştir. Metinler taranırken temelde; Orkun'un *Eski Türk Yazıtları* (2011), Tekin'in *Orhon Yazıtları* (1998), *Orhon Türkçesi Grameri* (2003), *Irk Bitig* (2019), Aydın'ın *Orhon Yazıtları* (2017), *Uygur Yazıtları* (2018), *Yenisey Yazıtları* (2019), Kormuşin'in *Yenisey Eski Türk Mezar Yazıtları* (2017), Alimov'un *Tanrı Dağı Yazıtları* (2014), Tıbıkova, Nevskaya, Erdal'ın *Katalog Drevnetyurkskih Runičeskih Pamyatnikov* (2012), Yıldırım'ın *Irk Bitig ve Orhon Yazılı Metinlerin Dili* (2017), Alyılmaz'ın *İpek Yolu Kavşağının Ölümsüzlük Eserleri* (2015), Şirin'in *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi* (2016) adlı eserlerinden yararlanılmıştır. Bu eserlerde bulunmayan bazı yazıtların taranmasında da çeşitli çalışmalardan yararlanılmıştır (Barutçu Özönder, 2000a; Barutçu Özönder 2000b; Battulga, 2005; Battulga, 2015; Battulga, 2019; Munkhtulga, 2012). İnceleme neticesinde yazıtlar döneminde askerî yapı içerisinde *on başı, yüz başı, beş yüz başı, tokuz yüz başı, bın başı, beş bın başı, bın başı, buyruk, iç buyruk, iç buyruk başı, çawış, er, er başı, seğün, sü başı, iç sü başı, totok, turgak başı, otuz er başı(?)* rütbelerinin bulunduğu tespit edilmiştir. O dönemde burada değinilen rütbelerin dışında başka rütbelerin de kullanıldığı mutlak olarak ancak yazıtlarda tanıklanmadığı için bu çalışmada yer almamaktadır. Çalışmada rütbelerin hangi yazıtlarda bulunduğu, kaç kez geçtiği, Türkologlar tarafından nasıl anlamlandırıldıkları, sözcük kökenleri ve günümüz Türkiye'sinde yaşayıp yaşamadıklarına dair çeşitli bilgiler verilmiştir. Ayrıca rütbelerin satırda geçtiği bağlamlarından yola çıkarak yaptıkları görevler ve birliklerine dair bazı çıkarımlarda bulunulmuş, bunlar örneklerle desteklenmiştir. Çalışmada öncelikle sayı ile oluşturulan rütbeler sayısal olarak küçükten büyüğe doğru, ardından diğer rütbeler alfabetik sıraya göre incelenmiştir. *Otuz er başı* rütbesi ise varlığının bir ihtimal dâhilinde olması nedeniyle en sonda incelenmiştir.

Eski Türk yazıtlarında birçok liderden bahsedilirken, kişi adlarıyla beraber idarî ve/veya askerî ünvanlarının da yazıldığı bilinmektedir. Bu ünvanların bazılarının idarî bir mevkiyi, bazılarının da askerî bir rütbeyi belirttiği açıkça görülebilmektedir. Ancak bazı ünvanların ise idarî mi yoksa askerî mi oldukları eldeki verilerle net olarak bilinmemektedir. Bu durum için yeni keşiflere ve tanıklamalara ihtiyaç vardır. Bu çalışmada askerî rütbe olduklarına net olarak kanaat getirilen sözcükler incelenmiştir. Askerî rütbeler konusunda yapılan önceki çalışmalara bakıldığında; bazı çalışmalarda Türk dilindeki askerî terminolojinin genel olarak incelendiği ve yazıtlarda yer alıp da gözden kaçan rütbelerin olduğu, bazılarında yalnızca bir yazıtta geçen askerî rütbelerin incelendiği, bazılarında ise birkaç askerî rütbenin dönemsel olarak serüveninin incelendiği görülmüştür. Bu çalışmanın önceki çalışmalardan temelde ayrılan yönü, Türk runik metinlerinin tamamının taranıp hacim olarak küçük yazıtlarda bile geçen askerî rütbelerin eksiksiz biçimde tespit edilmesi ve rütbelerin ayrıntılı olarak incelenmesidir.

1. On Başı

On başı rütbesi, Eski Türk yazıtları içerisinde yalnızca İh Biçigt yazıtı 2. satırda bir kez tespit edilmiştir. Bu yazıt Moğolistan'ın Dung Govi Eyaletinin kuzeydoğusunda Aarga adlı kayalık bölgede bulunmaktadır. Rütbenin geçtiği satır Battulga ve User'e göre şu şekilde okunmaktadır:

boz (buz) qan ançı on başı bitidim (Battulga, 2015, s. 511).

b(y?)w(n?)z (a)kunçı on b(a)şı b(i)t(i)d(i)m “(ben) Akıncı On Başı yazıtı yazdım” (Şirin, 2016, s. 658).

Bilindiği üzere çok eski zamanlardan beri Türklerin askerî yapılanması, kişi sayısı bakımından onluk sistemden başlayarak bir düzen içerisinde komuta edilmektedir. Bu düzende belirli kişi sayısı katlarında (10, 100, 1000, 10000 vb.) diğer askerlere göre bir üst rütbeli asker bulunur ve himayesindeki diğer askerleri yönetir. Bu düzenin Metehan'dan itibaren neredeyse tüm dünyada kabul gördüğü bir gerçektir. Sistemde tarihten bugüne belli ki on kişinin sevk ve idaresini gerçekleştiren kişi *on başı* rütbesini taşımaktadır. Sözcük, Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük'te “on ere kumanda eden asker, erin üstündeki ilk rütbe” olarak tanımlanmaktadır (<https://sozluk.gov.tr/>). Günümüz Türkiye'sinde *on başı* “onbaşı” rütbesi kullanılmakta; Türk Silahlı Kuvvetleri, Jandarma Genel Komutanlığı ve Sahil Güvenlik Komutanlığındaki erbaşlar içerisinde en alt rütbeyi karşılamaktadır (TSKİHK, 3451; www.jandarma.gov.tr/rutbeler; www.sg.gov.tr/rutbeler).

İh Biçigt yazıtında Şirin'in, *on başı* rütbesinden önceki ifadeyi *akunçı* “akıncı” olarak okuması dikkati çekmektedir. Burada *akunçı* “akıncı” sözcüğü bir kişi adı veya ünvanı olabilir. Zira *akunçı* sözcüğü Tariat yazıtı Kuzey yüzü 2. satırda *akınçu alp bilge çigşi* biçiminde bir kişi adı/ünvanı ifadesi içerisinde de tanıklanmıştır (Aydın, 2024, s. 35). Eski Türkçe *akunçı* sözcüğü bir kişi adı veya ünvanı olmanın yanında, günümüzdeki teşkilatlanmaya benzer şekilde (piyade, tankçı, topçu, havacı vb.) askerî yapı içerisinde belirli bir sınıfı ifade ediyor olabilir. Nitekim o dönemde askerî teşkilatlanma içerisinde *yadag* “yaya, piyade”, *athg* “atlı, süvari”, *yelme* “öncü veya keşif kolu”, *turgak* “muhafız” birlikleri gibi askerî sınıfların olduğu Türk runik metinlerinden anlaşılmaktadır. Dîvânü Lugâti't-Türk'te de *akıncı* sözcüğü “geceleyin düşmanı basan birlik” anlamında bulunmaktadır (Ercilasun vd. 2015, s. 546). Ayrıca Osmanlı Devleti askerî teşkilatında da “Akıncı Ocağı” birliklerinin varlığı bilinmektedir (Özcan, 1989, s. 249). Eski Türkçe

akınçu sözcüğü, şayet bir askerî sınıfı belirtiyorsa İh Biçigt yazıtının yazarı bağlı bulunduğu ordu içerisinde *akınçı* “akıncı” askerî sınıfına mensup *on başı* rütbesinde bir kişidir.

2. Yüz Başı

Bu rütbe, Eski Türk yazıtları içerisinde yalnızca Tariat (Terh) yazıtı Batı yüzü 7. satırda bir kez tanıklanmıştır. Uygur Kağanlığı Dönemi’nin kağanlık yazıtlarından olan Tariat yazıtı, yazıldığı döneme ait tarihî bilgileri barındırmanın yanında birçok askerî rütbe, ünvan ve terimleri içermesi yönüyle önemli bir yazıttır. Yazıtın Batı yüzünün 6, 7, 8 ve 9. satırında dönemin Uygur Kağanı Moyan Çor’a bağlı olan boyların sayısının altmış olduğu belirtilir ve sırasıyla rütbeli kişiler zikredilir. *Yüz başı* rütbesi de bu bölümde şu şekilde geçmektedir:

yüz başı ulug uruğu “Yüzbaşı Ulug Urungu” (Aydın, 2018, s. 46).

Görüldüğü üzere burada *yüz başı* rütbesi “Ulug Urungu” kişi adı/ünvanının askerî rütbesini gösterir biçimde bulunmaktadır. Ordu içerisinde 100 kişilik bir er grubunun başı, lideri, komutanı anlamını taşıdığı açıktır. Eski Türkçe Dönemi’nde birçok askerî rütbe sayı veya birlik adıyla beraber *baş* sözcüğü kullanılarak birleşik isim biçiminde oluşturulmuştur (Örnek: *on başı, yüz başı, turgak başı* vb.). Yazıtlarda *baş* sözcüğü “bir topluluğun veya ordunun lideri” anlamının yanında “tepe, zirve, akarsu başı; zaman, sıra, önem bakımından önde gelen, başlangıç, ilk” anlamlarında da kullanılmıştır. Günümüz Türkiye’inde *yüz başı* “yüzbaşı” rütbesi kullanılmakta ve subay sınıfından üsteğmen ile binbaşı arasındaki rütbeyi karşılamaktadır.

3. Beş Yüz Başı

Beş yüz başı rütbesi, Tariat (Terh) yazıtı Batı yüzü 6. satırda iki kez geçmektedir. Satırda iki farklı kişinin aynı askerî rütbeleri; ünvanları ve adlarıyla beraber şu şekilde tanıklanmıştır:

bêş yüz başı külüg onı öz inançu “Beş yüz başı Külüg Ongı Öz İnancı”

bêş yüz başı ulug öz inançu (7) *uruğu* “Beş yüz başı Ulug Öz İnancı (7) Urungu” (Aydın, 2018, s. 46).

Satırlardan bu rütbeyi taşıyan kişilerin beş yüz kişilik bir er topluluğunun lideri olduğu anlaşılmaktadır. Aydın’a (2022, s. 248) göre burada dikkati çeken husus, *bêş yüz başı* rütbesindeki iki farklı kişinin de *inançu* ünvanını taşıyor olmasıdır. Kesin olmamakla birlikte beş yüz kişilik birliği komuta eden liderlerin *inançu* ünvanına da sahip olduğu öne sürülebilir.

4. Tokuz Yüz Başı

Tokuz yüz başı rütbesi, yalnızca yine Tariat (Terh) yazıtı Batı yüzü 8. satırda bir kez tespit edilmiş ve yazıtta şu şekilde geçmiştir:

tokuz yüz er başı tuykun ulug tarkan bukug bıña “Dokuz yüz erin başı Tuykun Ulug Tarkan Bukug Bınga(dır)” (Aydın, 2018, s. 46).

Bu rütbenin dokuz yüz kişilik bir kuvvetin komutanlığını belirttiği açıktır. Eski Türk yazıtlarında geçen *yüz başı, bêş yüz başı, tokuz yüz başı, bıñ başı* rütbelerinden anlaşılıyor ki, eski Türklerde her yüz kişilik askerî birliğin yüzlük katlarında da bir üst rütbeli komutan bulunmaktadır. Dolayısıyla yazıt metinlerinde geçmese de *iki yüz başı, üç yüz başı, dört yüz başı, altı yüz başı, yedi yüz başı* ve *sekiz yüz başı* rütbeleri kuvvetle muhtemel vardır. Bu konuyla ilgili Sertkaya (Sertkaya, 1995, s. 308’den aktaran; Eker, 2007, s. 182-183), Eski Türklerde her yüz kişide bir komuta kademesinin olması sayesinde herhangi bir çarpışma anında *bin başı*’nın ölümü

hâlinde maiyetindeki dokuz tane yüz başıdan en kıdemlisi olan *dokuz yüz başı*'nın, onun ölümü hâlinde de yerine *sekiz yüz başı*'nın geçeceğini belirtir. Ona göre bu sistem, Türk ordusunun yapısındaki sağlamlığı göstermektedir. Böylece *yüz başı* olan bir kişi, her yıl bir üst dereceye çıkıyor ve dokuzuncu yıl *dokuz yüz er başı* olduktan sonra onuncu yıl *bin başı* rütbesini alıyordu. Bu sistem bin başılıktan tümen başılığa kadar da aynen uygulanıyordu. Bu açıklamalardan sonra *tokuz yüz başı* rütbesinin geçtiği satırın sonunda bulunan ve bu rütbeyle sahip kişinin ünvanlarından olan *bıña* "binga(dır)" sözcüğü dikkati çekmektedir. *Bıña* sözcüğü yazıtlarda Türkologlara göre "bin askerden oluşan askerî birlik", "atlı birlik, süvari" veya "bin askerden oluşan askerî birliğin başı" anlamlarını karşılamaktadır (Sertkaya, 2003, s. 28; Erdal, 2004, s. 57; Nadel'yayev vd. DTS, s. 105; Tekin, 2003, s. 240; Ölmez, 2015, s. 346; Şirin, 2016, s. 723; Aydın 2018, s. 112). Bu bilgiyle beraber Sertkaya'nın yukarıda bahsedilen açıklaması çerçevesinde, satırdaki *tokuz yüz er başı* belki de bu rütbeyle bin kişilik bir askerî birliğe komutanlık yapıyordu.

5. Bıñ Başı

Bıñ başı rütbesi, Tariat (Terh) yazıtı Batı yüzü 7. satırda iki kez tespit edilmiş ve iki farklı kişinin aynı rütbesi olarak yazıtta şu şekilde geçmiştir:

tölis begler oğlu bıñ başı tölis külüg eren "Tölis Beylerinin oğulları(ndan) bin başı Tölis Külüg Eren"

tarduş begler oğlu bıñ başı tarduş külüg eren "Tarduş Beylerinin oğulları(ndan) bin başı Tarduş Külüg Eren" (Aydın, 2018, s. 46).

Rütbenin bin kişiden oluşan bir askerî birliğin sevk ve idaresini yaptığı bellidir. Burada, Tölis ve Tarduş boyları olmak üzere, farklı boylara mensup iki *bıñ başı* rütbesindeki kişinin benzer ünvanları (*külüg* "ünlü, şanlı", *eren* "adam/adamlar, kişi adı") taşıması ilgi çekicidir. Günümüz Türkiye'sinde *bıñ başı* "binbaşı" rütbesi kullanılmakta ve subay sınıfından yüzbaşı ile yarbay arasındaki rütbeyi karşılamaktadır.

6. Bêş Bıñ Başı

Bêş bıñ başı rütbesi, yalnızca Tariat (Terh) yazıtı Batı yüzü 7. satırda bir kez tespit edilmiş ve yazıtta şu şekilde geçmiştir:

Bêş bıñ er başı alp ıswara seşün yaglakar "Beş binlik kuvvetin başı General Alp Işvara Yaglakar (idi)" (Aydın, 2018, s. 46).

Yazıtta kişinin ad/ünvanlarından önce bu rütbenin kullanılması, bahsedilen kişinin beş bin askerden oluşan bir birliğin komutanlığını yaptığını belirtmektedir. Ayrıca bahsedilen kişinin ünvanları arasında *seşün* "general" ifadesinin bulunması, *bêş bıñ başı* rütbesinin askerî hiyerarşideki düzeyini göstermektedir. Buradan hareketle Eski Türklerde *bêş bıñ başı* rütbesine sahip kişilerin *seşün* "general" askerî rütbesini veya ünvanını taşıdığı öne sürülebilir. Yazıtlarda *bêş bıñ başı* rütbesinin tanıklanması, Eski Türklerde onluk, yüzlük, binlik gibi beş binlik bir askerî birliğin varlığını da göstermektedir.

7. Bıña Başı

Bıña başı rütbesi yalnızca, Uygur Kağanlığı yazıtlarından Şine Usu yazıtında bir kez tespit edilmiş ve yazıtın Kuzey yüzü 6. satırında şu şekilde geçmiştir:

sü yorıdı özümün öñre bıña başı ı<d>tı... “ordu sevk etti. Beni doğuya, süvari birliğinin başı (olarak) gönderdi” (Aydın, 2018, s. 53).

Eski Türkçe *bıña* sözcüğü üzerine Türkologlar tarafından farklı görüşler belirtilmiştir. Ramstedt (1913, s. 45’ten aktaran; Aydın, 2018, s. 112) sözcüğü *bıñ/biñ* sayısı ile ilişkilendirir ve Moğolca *minggan* “bin” ile eşleştirir. Berta (2002, s. 138; 2010, s. 251, 257) sözcüğü bin sayısıyla ilişkili görmüş ancak sözcüğün birincil biçiminin *biñe* olduğunu ve *bıña* biçiminin daha sonra ortaya çıktığını belirterek sözcüğün *bin-* “bin-” eyleminden türediğini belirtmiştir. Yazıtlarda sözcüğe de “öncü birlik” anlamını vermiştir. Sertkaya (2003, s. 28) sözcüğün *bıña* biçiminin birincil olduğunu belirtir. Sözcüğü *bin-* “bin-” eylemiyle ilişkilendirir ve sözcüğe “süvariler, süvari (kuvvetleri)” anlamının verilebileceğini öne sürer. Erdal (2004, s. 57) sözcüğün askerlikle ilgili bir terim olduğunu belirtir ve sözcükle ilgili Ramstedt’in görüşlerine katılır. Sözcüğe; Nadelyayev vd. (DTS, s. 105) “bin kişilik bir birlik, müfreze” anlamını, Tekin (2003, s. 240) “bin askerden oluşan askerî birlik” anlamını, Ölmez (2015, s. 346) “bir ünvan” anlamını, Şirin (2016, s. 723) “bin askerden oluşan askerî birliğin başı” anlamını, Aydın (2018, s. 112) “atlı birlik, süvari birliği; bir ünvan” anlamını vermiştir. *Bıña* sözcüğü ister “bin kişilik askerî birlik, öncü birlik” anlamını ister “atlı birlik, süvari birliği” anlamını karşılansın, her durumda da *bıña başı* sözcüğü bir askerî rütbe olarak tarihe kazınmıştır.

Bu arada yazıtlarda toplam 9 kez (Ta D 6, Ta B 8, 9, 9, Ta K 2, ŞU K 6, ŞU D 11; -m ŞU G 2, *biñe* ŞU B 3) geçen *bıña* sözcüğü, bunlardan ikisinde ünvan olarak kullanılmıştır: “*Tuykun Ulug Tarkan Bukug Bıña* (Ta B 8)”, “*Bıña Kagas Ataçuk* (Ta B 9)” (Aydın, 2018, s. 46). Bu durum Eski Türk yazıtlarında birlik adlarının ünvan olarak da kullanılabileceğini göstermektedir. *Bıña* sözcüğünün eski Türk yazıtlarında 9 kez geçmesine rağmen bunların yalnızca Uygur Kağanlığı yazıtlarında bulunuyor olması, sözcüğün Eski Uygur sahası diyalektine ait bir sözcük olabileceğini düşündürmektedir.

8. Buyruk

Türk runik harfli metinlerde tespit edebildiğimiz kadarıyla 27 kez geçen *buyruk* sözcüğü, genel olarak yazıtlarda “komutan, kumandan” sözcüğüyle anlamlandırılmıştır. Bunlardan bazı örnekler şu şekildedir:

KT D (3) ...*bilge kagan ermiş alp kagan ermiş buyrukı yeme bilge ermiş erinç alp ermiş erinç begleri yeme bodunı yeme tüz ermiş...* “Bilge kağan imiş, yiğit kağan imiş. Komutanları da bilge imiş elbette, yiğit imiş elbette. Beyleri de halkı da doğru imiş” (Aydın, 2017, s. 52).

BK D (16) ...*türgüş kağan türüküm bodunum erti bilmedökin üçün biziñe yañıltokın yazın tokın üçün kağanı ölti buyrukı begleri yeme ölti...* “Türgeş kağanı bize bağlı halkım idi. Anlayışsızlığı için, bize (karşı) hata ettiği için kağanı öldü. Komutanları, beyleri de öldü” (Aydın, 2017, s. 85).

Buyruk sözcüğünün *buyur-* “emretmek, buyurmak” fiilinden türediği açıktır. Şirin User (2006, s. 228-229) *buyur-* fiilinin ilk kayıtlı olduğu metnin Dîvânü Lugâti’t-Türk olduğunu ancak bu durumun, fiilin daha önceki dönemlerde kullanılmadığının ispatı olamayacağını belirtir. Ayrıca sözcüğün sonundaki *-k* ekinin, fiilin sonunda ortaya çıkan durumu tasvir ettiğini belirtir. Eski Türk yazıtlarında çoğunlukla “komutan” olarak anlamlandırılan *buyruk* sözcüğünün, zamanla “sivil amir”ler için de kullanıldığı hatta “amirlerin verdiği emir” olarak da kullanıldığı bilinmektedir. Clauson (1972, s. 387), belki de sözcüğün Arap ve Fars kaynaklı resmî ünvanlar

kullanılmaya başladığında “amir” anlamından “emir” anlamına geldiğini belirtir. Doerfer (TMEN II, s. 815), sözcüğe “sadrazam, emreden”, Nadelyayev vd. (DTS, s. 121) “komutan”, Clauson (1972, s. 387) “kağan tarafından askerî ve sivil belirli görevleri yerine getirmek üzere komuta edilen herkesi kapsayan genel bir terim”, Donuk (1988, s. 12) “amir, kumandan; müşavir, vezir”, Tekin (2003, s. 242) “yüksek görevli, kumandan”, Ölmez (2015, s. 347) “kumandan, amir”, Şirin (2016, s. 725) “askerî ve sivil görevleri yerine getirmekle yükümlü”, Aydın (2017, s. 150) “komutan” anlamını vermiştir. Yukarıdaki bilgiler ve sözcüğe verilen anlamlar, eski Türklerde askerî-sivil görev ayrımlarının net olarak ayrılmadığının da göstergesi olabilir. Eski Türkçe *buyruk* sözcüğü günümüz Türkiye’inde rütbe veya ünvan olarak değil, adlaşmış şekilde “emir” veya “egemenlik” anlamlarıyla kullanılmaktadır.

Eski Türk yazıtlarından bazı metinlerde; devletin başarılı bir şekilde yönetilmesinde *kagan*’ın iyi özelliklere sahip olmasının etkisinden bahsederken hemen peşine *buyruklar* da iyi özelliklerle anılmıştır. Tam tersi durumda yani devletin başarısız olup yok olmasında etkili olarak *kagan*’ın kötü özelliklerinin hemen ardından *buyruklar*ın da kötü özelliklere sahip olarak yazılması, *buyruklar*ın devletin varlığı için ne kadar önemli olduğunun göstergesidir. Aşağıdaki alıntılar buna örnek olarak verilebilir:

KT D (1) ...*kişi oğlnta üze eçüm apam bumın kağan istemi kağan olormış olorupan türük bodunıñ elin törösın tuta bërmiş (2) tört bulun kop yağı ermiş sü sülepen tört bulundaki bodunug kop almış kop baz kılmiş başlıgıg yüküntürmiş tizligig sökürmiş... (3) bilge kağan ermiş alp kağan ermiş buyrukı yeme bilge ermiş erinç alp ermiş erinç...* “İnsanoğlunun üzerinde atalarım, dedelerim Bumin Kağan (ve) İstemi Kağan tahta oturmuş. Tahta oturup Türk halkının ülkesini (ve) yasalarını tutuvermiş, düzenleyivermişler. (2) Dört tarafı hep düşmanmış. Ordu sevk ederek dört taraftaki halkları hep ele geçirmiş, tâbi etmiş. Mağrurlara baş eğdirmiş, asilere diz çöktürmüş... (3) Bilge Kağan imiş, yiğit kağan imiş. Komutanları da bilge imiş elbette, yiğit imiş elbette...”

KT D (5) ...*anta kesre inişi eçisin teg kılınmadok erinç oğlı kañın teg kılınmadok erinç biligsiz kagan olormış erinç yawlak kagan olormış erinç buyrukı yeme biligsiz <ermiş> erinç yawlak ermiş erinç.* “Ondan sonra küçük kardeşi ağabeyi gibi yaratılmadığı için, oğlu babası gibi yaratılmadığı için bilgisiz kağanlar tahta oturmuş elbette, kötü kağanlar tahta oturmuş elbette. Komutanları da bilgisizmiş elbette, kötüymüş elbette” (Aydın, 2017, s. 51-52).

9. İç Buyruk, İç Buyruk Başı

Bu rütbenin, Köktürk Kağanlığı yazıtlarından Bilge Kağan yazıtı Güney yüzü 14. satırda ve Uygur Kağanlığı yazıtlarından Tariat (Terh) yazıtı Batı yüzü 6. satırda *baş* sözcüğüyle beraber yazıldığı tespit edilmiştir:

BK G (14) ...*iç buyruk sewig köl erkin başlayı ulayı buyruk* “Başlarında karargâh komutanı Sevig Köl Erkin (ile birlikte) diğer komutanlar...(Aydın, 2017, s. 99).

Ta B (6) ...*iç buyruk başı inançu бага таркан...* “İç (işlerinden sorumlu) komutan İnançu Baga Tarkan(dır)” (Aydın, 2018, s. 46).

Kafesoğlu (1998, s. 265) Çin kaynaklarına göre Göktürk ve Uygur Kağanlıkları’nda hükümetin dokuzar *buyruktan* oluştuğunu, bunların altısının *dış*, üçünün *iç-buyruk* olduğunu belirtir. Bu noktada Şirin User (2006, s. 227) eski Türklerde *dış* ve *iç buyruklar*ın üzerinde amir konumunda bir *buyruk*’un olma ihtimalini öne sürer. Dobrovits (2011, s. 13) *iç buyruk* rütbesindeki

kişilerin muhtemelen “saray görevlileri” olduğunu belirtir. Aydın (2022, s. 248) bu rütbenin “iç işlerinden sorumlu komutan” görevini karşıladığını ve Tariat yazıtında geçen bu rütbedeki kişinin *inançu*, *baga* ve *tarkan* gibi yüksek dereceli ünvanlara sahip bir kişi olduğunu belirtir.

10. Çavış

Çavış rütbesi, Köktürk Kağanlığı yazıtlarından Tonyukuk I yazıtı Batı yüzü 7. satırda ve Küli Çor yazıtı Doğu yüzü 5. satırda; Uygur Kağanlığı yazıtlarından Tariat yazıtı Kuzey yüzü 4. satırda ve Karı Çor Tegin yazıtı 4. satırda; Yenisey yazıtlarından Uybat I (E 30) yazıtı 3. satırda birer kez olmak üzere toplam 5 kez tanıklanmıştır:

T (7) ...*éltəriş kağan boluyun bérye tawgaçığ öñre kıtañıg ırya oguzug üküş ök ölürti bilgesi çawış ben ök ertim...* “İlteriş, kağan olunca güneyde Çinlileri, doğuda Kitanlıları, kuzeyde Oğuzları çokça mahvetti. (O sıralar) bilge kişisi, başkomutanı bizzat bendim” (Aydın, 2017, s. 105).

KÇ D (5) ...*kitañ tat[awı] <...> [süle]dökde beş süñüş süñüşdökde küli çor ança bilgesi çawış erti...* “Kitan (ve) Tatavı(lar) <...> sefer ettiği sırada, beş (kez) savaştığında Küli Çor öylece bilgesi (ve) başkomutanı idi” (Aydın, 2017, s. 137).

Ta K (4) *çawış señün bodunı* “General Çavış’ın halkı” (Aydın, 2018, s. 48).

Ka Ç (4) *altı çawış* (5) *tégin oğlu* “Altı Çavış Tegin (5) ’in oğlu” (Aydın, 2018, s. 84).

E 30 (3) *çawış tun tarkan beñüsi tike bertim* “Çavış Tun Tarkan’ın ebedi taşını dikiverdim” (Aydın, 2019, s. 112).

Çavış rütbesine Nadelyayev vd. (DTS, s. 142) “komutan, savaş düzenlerinde askerleri doğrudan denetleyen”, Clauson (1972, s. 399) “orjinalinde kağanın baş askeri, ordunun komutanı, ‘bilge’nin askerî karşılığı”, Donuk (1988, s. 92) “komutan, sivil muhafız, haberci, elçi”, Tekin (2003, s. 242) “yaver, başdanışman, başkomutan”, Ölmez (2015, s. 347) “komutan”, Şirin (2016, s. 726) “başkumandan”, Aydın (2017, s. 150) “yüksek bir askerî ünvan” anlamını vermiştir. Sözcük Dîvânü Lugâti’t-Türk’te (Ercilasun vd. 2015, s. 617) “savaşta safları düzenleyen ve askeri zulüm yapmaktan uzak tutan kimse”, Kıpçak Türkçesi Sözlüğü’nde (Toparlı vd. 2007, s. 47) “pa-dışahın önünde saygıyla bağırان adam”, Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü’nde (Ünlü, 2012, s. 132) “komutan, askerî rütbe”, Çağatay sahasında (Clauson, 1972, s. 399) “atlı gürz taşıyıcısı; kervan kılavuzu” anlamlarıyla bulunur.

Köktürk Kağanlığı Dönemi’nde Bilge Tonyukuk’un vezir, başkomutan, başdanışman gibi önemli görevlerde bulunduğu bilinmektedir. Tonyukuk’un yazıtında kendisini *çawış* rütbesiyle anması, o dönemde bu rütbenin ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Ayrıca rütbenin diğer yazıtlarda da *çor*, *señün*, *tégin* ve *tarkan* ünvanlarıyla beraber bulunması, yine bu rütbenin o dönemdeki önemini göstermektedir. Günümüz Türkiye’sinde Türk Silahlı Kuvvetlerinde *çavuş* biçiminde bulunan rütbe, onbaşıyla beraber erbaşlar içerisinde ihtiyaçları devlet tarafından üstlenilen ve temin olunan askerî görevli için kullanılmaktadır (TSKİHK, s. 3452). Ayrıca Türk Silahlı Kuvvetleri, Jandarma Genel Komutanlığı ve Sahil Güvenlik Komutanlığındaki astsubay ve uzmanların askerî hiyerarşideki rütbelerini belirtirken birleşik ad biçiminde oluşan rütbelerinin içinde de kullanılmaktadır (Örnek: ast. çavuş, ast. kd. çavuş, ast. üstçavuş, ast. kd. üstçavuş, ast. başçavuş, ast. kd. başçavuş) (TSKİHK, s. 3452; www.jandarma.gov.tr/rutbeler; www.sg.gov.tr/rutbeler). Yukarıdaki bilgilerden hareketle askerî bakımdan çavuş rütbesinin,

ilk tanıklandığı görev karşılığına kıyasla zamanla daha alt kademedeki statüleri karşılamak için kullanıldığı görülmektedir. Türkiye’de sivil yaşamda bu sözcük “bir işin ya da işçilerin başında bulunan ve onları yöneten kimse” (<https://sozluk.gov.tr/>) için de kullanılmaktadır.

Çavuş sözcüğünün kökeni üzerine farklı görüşler mevcuttur. Köprülü (Köprülü, tarihsiz, s. 362’den aktaran; Şirin User, 2006, s. 225) “kağanın emirlerini yüksek sesle bildiren veya şan, şeref sahibi insanlardan seçildikleri” düşüncesinden hareketle sözcüğü *çav* “ün, ses” sözcüğüyle ilişkilendirir. Sözcüğün Grekçe veya Farsça kökenli olabileceği üzerine teoriler ortaya atılır ancak Doerfer (TMEN III, s. 1055) bu fikirleri reddeder. Şirin User (2006, s. 226) sözcüğün *çap*- “vurmak, yarmak, kesmek” sözcüğünden türediğini belirtir ve sözcüğü savaşçıl nitelikler bakımından bu kökle ilişkilendirir. Aydın (2011, s. 13) sözcüğün kökenine dair temel sorunun “sözcüğün *b* ile mi yoksa *v* (*w, ß*) ile mi okunması gerektiği” olduğunu belirtir. Aydın’a göre, *b* ile okunduğunda sözcüğün kökeni *çab*- veya *çap*- eyleminde aranabilir. *V* ile okunduğunda *çav*- eyleminden veya *çav* adından alınabilir. Ad olarak düşünüldüğünde sözcüğe eklenen ekin +Xş olması gerekir. Erdal (2004, s. 102-103) addan ad türeten +Xş ekinin daha çok renk adlarına eklenen bir ek olduğunu belirtir.

11. Er, Er başı

Türk runik harfli metinlerde *er* sözcüğü şu ana dek tespit edebildiğimiz kadarıyla toplam 224 kez geçmiştir. Sözcük metinlerin bazı satırlarında “erkek kişi, adam”, bazılarında ise “asker” anlamlarını karşılamak için kullanılmıştır. Aşağıdaki alıntılar buna örnek olarak verilebilir:

KT D (11) ...*kañım kagan yeti yëğirmi erin taşıkmış taşra* (12) *yoryur tēyin kü eşidip balıkdaki taşıkmış tagdaki énmiş tērilip yetmiş er bolmış...* “Babam Kağan on yedi adamıyla isyan etmiş, ‘isyan başlıyor’ diye ses işitince kenttekiler dağa çıkmış (isyan etmiş), dağdakiler inmiş, derlenip toplanıp yetmiş kişi olmuşlar...” (Aydın, 2017, s. 54-55).

KT D (35) ...*köl tēgin bayırkun(uñ ak adgırug)* (36) *binip oplayu tegdi bir erig okın urtı eki erig udşuru sançdı...* “Köl Tegin Bayırku’nun ak aygırına binip ileri atılarak saldırdı. Bir askerî okuyla vurdu. İki askerî takip edip mızrakladı...” (Aydın, 2017, s. 62-63)

Clauson (1972, s. 192) sözcüğün, başlangıçta “erkek insan” anlamını karşıladığını belirtir. “Erkek kişi, adam” anlamındaki *er* sözcüğünün, aynı zamanda “asker” anlamını da taşıması, Türk milletinin sahip olduğu “ordu-millet” anlayışının ve “Her Türk asker doğar.” söyleminin bir tezahürüdür. Günümüz Türkiye’sinde askerlik mükellefiyetine giren şahıslar *er* olarak Türk Silahlı Kuvvetlerinde “ihtiyaçları devlet tarafından üstlenilen ve temin olunan rütbesiz asker” (TSKİHK, s. 3451) tanımıyla görev yapmaktadır. Günümüzde “asker” kavramı “er veya rütbeli personel” fark etmeksizin “bütün askerî personeller” için kullanıldığı gibi, belli ki yazıtlar dönemi eski Türklerde de *er* kavramı “ordu içerisinde hizmet ve mücadele eden herkes” için kullanılmaktaydı.

Er sözcüğüyle beraber *baş* sözcüğünün -birçok rütbede olduğu gibi- ad tamlaması biçiminde oluşturduğu *er başı* rütbesi, Yenisey yazıtlarından Abakan (E 48) yazıtında 2 kez tanıklanmıştır. Yenisey yazıtları denince Tuva ve Hakasya bölgelerinde, Yenisey Irmağı boyunca bulunan yazıtlar anlaşılmaktadır. Toplam sayıları 200’ün üzerinde olan bu yazıtlardan Abakan (E 48) yazıtı 2. ve 3. satırda *er başı* rütbesi şu şekilde tespit edilmiştir:

(2) *erdemi bar üçün kanın atam? totok adka tegmiş begim esiz er başı yıta açığ a* “Erdemi olduğu için hanın, Atam Totok adına erişmiş, beyim, ne yazık! Askerin başı, eyvah! Ne acı!”

(3) *tokuz elig yaşda tokuz altmış er ölümiş er başı sağun ölürti bilgem yıta* “Kırk dokuz yaşında elli dokuz asker öldürmüş. Askerin başı generali öldürdü, bilgem, eyvah!” (Aydın, 2019, s. 156-157).

Metindeki satırlardan, *Atam Totok* adlı/ünvanlı kişinin *er başı* rütbesine sahip olduğu ve kırk dokuz yaşındayken düşman askerlerden elli dokuz asker ile bir generali öldürdüğü görülmektedir. Bu kişinin aynı zamanda *totok* “askerî vali, yönetici” ünvanını taşıması ve yaşı hakkında verilen bilgi -kesin kanıtlar olmamakla birlikte- *er başı* rütbesinin düzeyi hakkında ipucu vermektedir. Günümüz Türkiye’sinde erbaş sözcüğü, Türk Silahlı Kuvvetlerinde “İhtiyaçları devlet tarafından üstlenilen ve temin olunan onbaşı ve çavuş rütbelerini haiz askerdir.” şeklinde tanımlanarak bulunmaktadır (TSKİHK, s. 3451). Ayrıca Jandarma Genel Komutanlığı ve Sahil Güvenlik Komutanlığı bünyesinde “uzman erbaş” statüsü içerisinde erbaş sözcüğü kullanılmaktadır (www.jandarma.gov.tr/rutbeler; www.sg.gov.tr/rutbeler). Yukarıdaki bilgilere göre, *er başı* rütbesinin askerî statüsü zamanla alt rütbelere doğru inmiştir. Eker’e (2007, s. 182) göre günümüzde *er başı* teriminin yerine *erbaş*’ın tercih edilmesi, üç heceli kelimeye oranla iki hecelinin söylenmesi daha kolay olduğundan dilde en az çaba yasasıyla açıklanabilir.

12. Seğün/Sağun

Genel olarak *seğün*, Yenisey yazıtları ve kâğıda yazılı runik metinlerde *sağun*, biçiminde okunan bu rütbe, Türk runik harfli metinlerde tespit edebildiğimiz kadarıyla 48 kez geçmiştir. Bunlardan bazı örnekler şu şekildedir:

KT K (11) ...*kitañ tatawı bodun başlayı* (12) *udar seğün kelti*... “Kitan (ve) Tatavı halkını temsilen General Udar geldi” (Aydın, 2017, s. 68).

KT K (12) ...*kün batsıkdaki sogud berçiker bukarak uluş bodunta nek seğün ogul tarkan kelti*. “Batıda gün batısındaki Soğd, Berçiker, Buhara kenti halkından General Nek (ile) Oğul Tarkan geldi” (Aydın, 2017, s. 68).

T (9) ...*tawgaçgarı kunı senünüg idmiş*... “(Dokuz Oğuzlar) Çin’e Generak Ku’yu göndermişler...” (Aydın, 2017, s. 106).

E 24 (6) *yég [bil]ge sağun bitidim*... “iyi on bilge general (ile?) yazdım” (Aydın, 2019, s. 93).

İrk B (67) ...*ëçimiz isig sağun itaçuk üçün bitidim*. “...ağabeyimiz aziz Sangun İtaçuk için (bu kitabı) yazdım” (Tekin, 2019, s. 26, 34).

Eski Türk yazıtlarında *seğün/sağun* rütbesi “general” anlamıyla karşılanmaktadır. Sözcüğün Çince (<tsiang-kün / Jiangjun) kökenli olduğu Türkologlarca genel olarak kabul edilmektedir. Escedy’e (1996, s. 190) göre sözcüğün art veya ön ünlülü olmasının Çince ile ilgisi bulunmamaktadır. Clauson (1972, s. 840) bu rütbenin “Türk ileri gelenlerince üstlenilmiş ya da Çin imparatorları tarafından ihsan edilmiş” olduğunu düşünür. Sözcük, Tariat yazıtının Güney yüzü 4, Kuzey yüzü 1 ve 2. satırları ile Del-Uul IV yazıtının 3. satırında *seğüt* “generaller” biçiminde çoğul hâliyle de tanıklanmıştır. Aydın’a (2011, s. 244) göre, Çince bir sözcüğün Ana Altayca(?) ve Moğolca +n teklik eki eksiltilip +t eki ile çokluk yapılması alışıldık değildir.

Yazıtlarda *seğün* rütbesinin; “General Çaça emrinde seksen bin askerle savaştım” (BK D 26), “General Ku komutasında kırk bin asker geldi” (BK G 8), “Kitan ve Tatavı halkını temsilen

General Udar geldi" (KT K 12), "Çin kağanının yeğeni General Çang geldi" (KT K 13) gibi ifadelerin içinde bulunması rütbeyi taşıyanların ne kadar önemli görevlerde olduklarını göstermektedir. *Señün/sañun* sözcüğü eski Türklerde kişi adı olarak da kullanılmıştır.

13. Sü Başı

Sü başı rütbesi eski Türk yazıtlarında; biri Köktürk Kağanlığı yazıtlarından Tonyukuk I yazıtı Kuzey yüzü 7. (31) satırda, diğeri Uygur Kağanlığı yazıtlarından Şine Usu yazıtı Batı yüzü Ek 1. satırda olmak üzere iki yerde tespit edilmiştir:

T (31) ...*sü barıñ tēdi altun yıǵda oloruñ tēdi sü başı inel kagan tarduǵ şad barzun tēdi bilge toñukuka baña aydı*. "(kağanım) Orduyu sevk edin, dedi. Altay (ormanlı) Dağları'nda oturun, dedi. Ordu komutanı İnel Kağan ve Tarduş Şad gitsin, dedi. Bilge Tonyukuk'a (yani) bana söyledi" (Aydın, 2017, s. 112).

ŞU B Ek (1) <...> *s[ü] başı ben b<...> [ël]tewer biñ yunt tümen koñ ben [t]ut[dum]* "<...> ordunun başı benim <...> İlteber, bin at (ile) on bin koyunu ben <...> ele geçirdim (Aydın, 2018, s. 65).

Türk runik harfli metinlerde tespit edebildiğimiz kadarıyla 87 kez geçen *sü* sözcüğü; bazı yerlerde "asker" (Örnek: T 14, BK D 1, Elegest I 8), bazı yerlerde "ordu, askerî birlik" (Örnek: KT D 2, 12, BK D 26), bazı yerlerde ise "savaş, harp, sefer" (Örnek: Irk B. 34, 35, 55) anlamlarını karşılamak üzere kullanılmıştır. Eker'e (2006, s. 112-113) göre *sü* sözcüğünden *süñü* "süngü", *süñüş* "savaş, muharebe", *süñüş-* "savaşmak", *sülüg* "ordulu, ordu sahibi" *süle-* "ordu sevk etmek, sefere çıkmak", *südeş* "silah arkadaşı" gibi birçok askerî sözcük de türetilmiştir. *Sü* sözcüğüne *baş* sözcüğü ilave edilerek oluşturulan *sü başı* rütbesinin "ordu komutanı, birlik komutanı" anlamını karşıladığı açıktır. İlgürel (2009, s. 447-448) bu rütbenin tarihte Karahanlı, Gazneli, Selçuklu ve Osmanlı Devleti ordularında da sübaşı veya subaşı (ses uyumu nedeniyle) biçiminde, çeşitli görevlerdeki askerlerin rütbelerini belirtmek için kullanıldığını belirtir.

14. İç Sü Başı

İç sü başı rütbesi, yalnızca Yenisey yazıtlarından Kara-Yüs I (E 39) yazıtı 2. satırda bir kez tespit edilmiş ve yazıtta şu şekilde geçmiştir:

iç sü baş anlıg öl[tı] "İç (hassa) ordu başı Anlıg öldü" (Aydın, 2019, s. 132).

Aydın'a (2011, s. 16) göre yazıtta bahsi geçen bu rütbedeki kişi, büyük olasılıkla devletin iç düzeninden sorumlu askerî yetkili olmalıdır. Nitekim aynı yazıtın 6. satırında yurda yararlı işler yapıldığından ve yurdun düzenlendiğinden bahsedilmektedir.

15. Totok/Tutuk

Totok veya *tutuk* biçimiyle okunan sözcük, Türk runik harfli metinlerde tespit edebildiğimiz kadarıyla 31 kez geçmiştir. Bunlardan bazı örnekler şu şekildedir:

KT D (31) ...*altı çuw sogdak tapa süledimiz buzdu muz tawgaç oñ totok bēş tñümen sü kelti idok başda sünüşdümüz*] "Altı Çuw Soğdak tarafına doğru sefer ettik, (onları) dağıttık. Çinli Ong Totok (komutasındaki) elli bin asker geldi. Idok Baş'ta savaştık" (Aydın, 2017, s. 61).

KT K (1) <...> *birle koşu totok birle sñüşmiş erin kop ölürmiş...* "<...> ile askerî vali Koşu ile savaşmış, askerlerini tamamen öldürmüş..." (Aydın, 2017, s. 64).

KT D (38) ...anta yana kirip turgêş kağan buyrukı az totokug eliğin tutdı kağanın anta ölürtümüz... “...Oradan yine girip turgêş kağanının komutanlarını (ve) Azların askerî valisini eliyle yakaladı. Kağanını orada öldürdük” (Aydın, 2017, s. 63).

ŞU D (11) <...> totok başın çık tapa bına ı<d>tım... “Askerî vali komutasında Çiklere doğru atlı birlik gönderdim” (Aydın, 2018, s. 58).

Totok rütbesine Türkologlar ortak görüşle “askerî vali, yüksek rütbeli lider” anlamını vermişlerdir (Orkun, 2011, s. 871; Nadelyayev vd. DTS, s. 593; Clauson, 1972, s. 453; Bazin, 1995, s. 39; Ecsedy, 1996, s. 187; Tekin, 2003, s. 255; Alyılmaz, 2015, s. 243; Ölmez, 2015, s. 361; Şirin, 2016, s. 744; Aydın, 2017, s. 110). Sözcük eski Uygur Türkçesi metinlerinde de “askerî vali” anlamında bulunmaktadır (Caferoğlu, 1968, s. 255). Ancak sözcük daha sonraki metinlerde bu anlamıyla tanıklanmamıştır.

Eski Türk yazıtlarında *totok* rütbesiyle ilgili; Kül Tigin yazıtı Doğu yüzü 31. ve Bilge Kağan yazıtı Doğu yüzü 25. satırda Çinli bir *totok* rütbesindeki kişinin elli bin askeri komuta ederek savaşa geldiğinden, Şine Usu yazıtı Kuzey 11. ve 12. satırda *Tay Bilge Totok* ünvanlı kişinin *yabgu* olarak atanmasından, yine Şine Usu yazıtı Doğu yüzü 11. satırda *Totok* komutasında Çiklere doğru atlı birliklerin gönderilmesinden, Uyuk-Tarлак (E 1) yazıtı 2. satırda *El Togan Totok* ünvanlı kişinin kutlu yurdunun elçisi ve altı birleşik boyun beyi oluşundan bahsedilmesi rütbenin önemine dair ipuçları vermektedir. Ayrıca Şine Usu yazıtı Doğu yüzü 11. satırda *totok* sözcüğünün *baş* sözcüğüyle birlikte kullanılması ve Abakan (E 48) yazıtı 2. satırda *Atam Totok* ünvanlı kişinin *er başı* olarak anılması dikkati çekmektedir. *Totok* sözcüğü eski Türklerde kişi adı olarak da kullanılmıştır.

Çoğu Türkolog *totok* sözcüğünün Çince kaynaklı olduğunu belirtmiştir: *tu-tu* < *tuo-tuok* (Ecsedy, 1965, s. 83-91); < *tu-tu* (*dudu*) (Clauson, 1972, s. 453); *tu-tu* < *tuo-tuok* (Gabain, 1988, s. 302); *tu-tu* < *tuo-tok* (Bazin, 1995, s. 39); *tu-tu* < *tuo-tuok* (Giraud, 1999, s. 124-125); *du-du* < *tu-tu* (Mackerras, 2000, s. 433-434); < *dudu* (Xin, 2008, s. 155-164’ten aktaran; Alyılmaz, 2011, s. 241-243). Barutçu Özönder (1999, not 26) sözcüğün Türkçe *tut-* “tutmak, yakalamak” fiilinden türediğini ve *buyruk* sözcüğüne benzer şekilde oluştuğunu belirtir. Ayrıca eski Türklerde *tutukun* görevinin “sınır muhafazasından sorumlu askerî vali, üst düzey komutan” olduğunu ve Çincedeki benzer sözcüklerin eski zamanlarda yapılmış Türkçe alıntılama olduğunu belirtir. Şirin de (2016, s. 122) Barutçu Özönder’in sözcüğün kökü hakkındaki düşüncesine katılır. Sözcüğü, Kaşgarlı Mahmut’un *turgak* sözcüğüne verdiği “geceleri düşman gözcülerini ileri karakolları yakalamak için çıkarılan atlı bölük” anlamıyla ve *tut-* fiilinin “(savaşta) yakalamak, ele geçirmek; denetim altına almak” anlamıyla ilişkili görür.

16. Turgak Başı

Turgak başı rütbesi, yalnızca Tariat (Terh) yazıtı Kuzey yüzü 2. satırda bir kez tespit edilmiş ve yazıtta şu şekilde geçmiştir:

...uygur bodunı tégitimın bitidökde kanıma turgak başı kagas ataçuk begzeker çigşi bıla бага таркан үч yüz turgak turu<t>dı. “Uygur halkından prenslerimle bu (yazıtı) yazdıkları sırada, hanımın muhafız birliğinin başı Kagas Ataçuk, Begzeker Çigşi (ve) Bıla Baga Tarkan (ile birlikte) üç yüz muhafız (yazıtı) ayağa kaldırdı (dikti) (Aydın, 2018, s. 47).

Burada *turgak başı* rütbesindeki *Kagas Ataçuk* adlı/ünvanlı kişinin, üç yüz kişiden oluşan *turgak* birliğiyle beraber yazıtın dikildiği esnada orada oldukları, ayakta bekledikleri veya yazıtın dikilmesine yardımcı oldukları anlaşılmaktadır. *Turgak* sözcüğünün Clauson (1972, s. 539) *tur-* “ayakta durmak, kalkmak” eyleminden türediğini ve “sürekli, sabit ayakta” anlamından hareketle pratikte “bekçi, nöbetçi” anlamını karşıladığını belirtir. Erdal (1991, s. 392) sözcüğün bir askerî terim olduğunu belirtir ve sözcüğe “gündüz muhafızı” anlamını verir. Nadelyayev vd. (DTS, s. 587) sözcüğe “bekçi, koruyucu”, Donuk (1988, s. 105) “nöbetçi, sarayı ve hükümdarı gündüz bekleyen muhafız”, Tekin (2003, s. 255) “gündüz devriyesi”, Berta (2010, s. 257) “karakol”, Ölmez (2015, s. 362) “gündüz devriyesi, nöbetçisi”, Şirin (2016, s. 744) “konut; gece bekçisi, muhafız” anlamını verir. Aydın (2022, s. 249) sözcüğe “muhafız (birliği)” anlamını verir ve sözcüğün geçtiği satırın bağlamlarından yola çıkarak bu birliğin “kağanın yakınındaki hassa birliğinin askerleri veya kağanın etrafındaki koruma ordusu” olarak da anlaşılabileceğini öne sürer. Sözcük Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü’nde (Wilkins, 2021, s. 758) “gündüz görevli gözetmen, bekçi”, Karahanlı Türkçesi Sözlüğünde (Ünlü, 2012, s. 1009) “kapıcı, nöbetçi”, Çağatay Türkçesi Sözlüğü’nde (Ünlü, 2013, s. 1161) “gece karakolu, gece bekçisi” anlamlarında bulunmakta, diğer tarihî metin sözlüklerinde bulunmamaktadır.

17. Otuz Er Başı (?)

Yenisay yazıtlarından Uybat III (E 32) yazıtı 12. satırda, *otuz erig başlayı totogka bardım* “Otuz askere baş olarak askerî valiye gittim.” (Aydın, 2019, s. 119) biçiminde bir tümce bulunmaktadır. Burada yer alan *otuz erig başlayı* “otuz askere baş olarak” ifadesi, eski Türklerde askerî onluk sistem içerisinde *on başı* rütbesi gibi *yirmi başı*, *otuz başı*, *kırk başı* vb. *yüz başına* kadar *onun* katlarında da rütbelerin olma ihtimalini -kesin olmamakla birlikte- düşündürmektedir. Zira bu duruma benzer şekilde, yazıtlarda *beş yüz başı* ve *dokuz yüz başı* gibi *yüz başından bin başına* kadar aradaki yüzlük katlarda da rütbelerin bulunması, bu durumun olma ihtimalini desteklemektedir. Sertkaya’nın “*yüz başı* olan bir kişi, her yıl bir üst dereceye çıkıyor ve dokuzuncu yıl *dokuz yüz er başı* olduktan sonra onuncu yıl *bin başı* rütbesini alıyordu (Sertkaya, 1995, s. 308’den aktaran; Eker, 2007, s. 182-183)” düşüncesinin, benzer şekilde *on başından yüz başına* kadar olan rütbeler için de geçerli olabileceği öne sürülebilir. Bu durumda eski Türklerde -yükselmeyi hak eden- *on başı* rütbesindeki bir asker on yılda *yüz başı*, yirmi yılda *bin başı*, otuz yılda *on bin başı (tümen başı)* olabilir. Tabi ki bu düşünce bir varsayımdır.

Değerlendirme ve Sonuç

Tarih boyunca Türkler, çok hareketli bir yaşam sürmüşler ve geniş coğrafyalara hâkim olmuşlardır. Savaş, göç, afet, kıtlık vb. büyük zorluklarla yaşam mücadelelerine devam ederlerken şüphesiz dünya tarihine çok önemli eserler bırakmışlardır. Bu eserlerin en önemlilerinden biri de Türk tarihine dair ilk yazılı belgeler olması yönüyle eski Türk yazıtlarıdır. Eski Türk yazıtları sayesinde, yazıldığı dönemin tarihî olaylarına, toplumsal değerlerine, devlet yapılanmasına ve insanların gündelik yaşamına dair birçok bilgiye, doğrudan veya dolaylı olarak çıkarımlarda bulunarak erişilebilmektedir.

Bu çalışmada eski Türklerin askerî teşkilatları içerisinde bulunan rütbeler, yazıtların tamamı taranarak ortaya koyulmuştur. Buna göre yazıtlar döneminde askerî yapı içerisinde *on başı*, *yüz başı*, *beş yüz başı*, *tokuz yüz başı*, *bin başı*, *beş bin başı*, *bin başı*, *buyruk*, *iç buyruk*, *iç buyruk başı*, *çavuş*, *er*, *er başı*, *señün*, *sü başı*, *iç sü başı*, *totok*, *turgak başı*, *otuz er başı(?)* rütbe-

lerinin bulunduğu tespit edilmiştir. O dönemde burada değinilen rütbelerin dışında başka rütbelerin de kullanıldığı mutlaklı ancak yazıtlarda tanıklanmadığı için bu çalışmada yer almamaktadır. Bu makalenin önceki çalışmalardan temelde ayrılan yönü, Türk runik metinlerinin tamamının taranıp hacim olarak küçük yazıtlarda bile geçen askerî rütbelerin eksiksiz biçimde tespit edilmesi ve rütbelerin ayrıntılı olarak incelenmesidir. Çalışmada rütbelerin hangi yazıtlarda bulunduğu, kaç kez geçtiği, Türkologlar tarafından nasıl anlamlandırıldıkları, sözcük kökenleri ve günümüz Türkiye’inde yaşayıp yaşamadıklarına dair çeşitli bilgiler verilmiştir. Ayrıca rütbelerin satırda geçtiği bağlamlarından yola çıkarak yaptıkları görevler ve birliklerine dair bazı çıkarımlarda bulunulmuş, bunlar örneklerle desteklenmiştir.

Eski Türk yazıtlarında bulunan askerî rütbelerin büyük çoğunluğunun Türkçe kökenli sözcüklerden oluştuğu tespit edilmiştir. Bunun yanında sınırlı sayıda Çince kökenli askerî rütbenin de bulunduğu belirlenmiştir. Birçok askerî rütbenin, sayı veya birlik adıyla beraber *baş* “bir topluluğun veya ordunun lideri” sözcüğü kullanılarak belirtisiz isim tamlaması biçiminde oluştuğu görülmüştür. Yazıtlarda geçen *on başı*, *otuz er başı(?)*, *yüz başı*, *bés yüz başı*, *tokuz yüz başı*, *bın başı*, *bés bın başı* rütbeleri yazıtlar dönemi Türk askerî teşkilat yapısının onluk, yüzlük, binlik ve katlarına göre komuta edildiğini göstermektedir. Yazıtlarda tanıklanan *on başı*, *yüz başı*, *bın başı*, *çavuş*, *er*, *er başı* rütbelerinin hâlen günümüz Türkiye’inde Türk Silahlı Kuvvetleri, Jandarma Genel Komutanlığı ve Sahil Güvenlik Komutanlığında kullanılmaya devam ettiği; diğer rütbelerin ise devam etmediği belirlenmiştir. Askerî onluk, yüzlük ve binlik kat sisteminde o dönemde *otuz er başı(?)*, *bés yüz başı*, *tokuz yüz başı*, *bés bın başı* gibi ara kat rütbelerinin bulunması, günümüzde ise bunların bulunmaması dikkati çekmiştir. *Erbaş* ve *çavuş* rütbelerinin ilk tanıklandığı görev karşılığına kıyasla zamanla askerî yapıda daha alt kademedeki statüleri karşılamak için kullanıldıkları tespit edilmiştir. Ayrıca günümüzde *çavuş* rütbesinin sivil yaşamda da kullanılarak anlam değişikliğine uğradığı görülmüştür. Eski Türkçe dönemde askerî teşkilatlanma içerisinde *yadag* “yaya, piyade”, *atlıg* “atlı, süvari”, *yelme* “öncü veya keşif kolu”, *turgak* “muhafız” birlikleri gibi askerî sınıfların olduğu Türk runik metinlerinden anlaşılmaktadır. Bunlara ek olarak *akunçı* “akıncı” askerî birliklerinin de o dönemde olduğu düşüncesi çalışmanın *on başı* bölümünde öne sürülmüştür. *Bés bın başı* rütbesine sahip kişilerin *señün* “general” askerî ünvanıyla beraber yazıtlarda tanıklanması rütbenin denkliliğini göstermesi bakımından dikkati çekmiştir. *Bın başı* rütbesindeki *bın* sözcüğünün eski Türk yazıtlarında 9 kez geçmesine rağmen bunların yalnızca Uygur Kağanlığı yazıtlarında bulunuyor olması, rütbenin Eski Uygur sahası diyalektine ait bir sözcük olabileceğini düşündürmüştür.

Eski Türk yazıtlarında geçen askerî rütbeli kişilerin satırlarda, rütbelerinin yanında *alp* “kahraman, yiğit”, *bilge* “bilge, bilgili”, *erdemlig* “erdemli, erdem sahibi”, *ulug* “ulu, büyük”, *böke* “yiğit savaşçı” gibi ünvanlarla anıldıkları görülmüştür. Bu durum askerî rütbelilerin gerek insanî gerek de ahlakî önemli değerlere sahip olduklarını ve yüksek kudretlerle donatıldıklarını göstermektedir. Çalışmada bazı rütbelerin zamanla kişi adı veya ünvanı olarak da kullanıldıkları görülmüştür.

Bu çalışmanın yazıtlar dönemi Türk dili, tarihi ve kültürü araştırmalarına katkı sağlaması beklenmektedir. Ayrıca, tarih boyunca büyük kahramanlıklara sahip olan Türk ordularındaki, eski rütbeler hakkında bilgi vermesi yönüyle askerî tarih araştırmacılarının, askerî personellerin, kolluk personellerinin ve bu alanda eğitim alan öğrencilerin ilgisini çekmesi beklenmektedir. Zira askerî personel, kolluk personeli ve bu alanda eğitim gören öğrenciler için genel Türk

tarihi bilgilerinin yanında taşıdıkları rütbelerin tarihini, anlamlarını hatta kökenlerini de bilmeleri önemli bir konu olmalıdır. Çalışma, bu konularda yapılacak araştırmalara yönelik önerilerde bulunmasıyla da yararlı olacaktır.

KISALTMALAR

Ast. Kd.	Astsubay Kıdemli
B	Batı (Yüzü)
BK	Bilge Kağan Yazıtı
D	Doğu (Yüzü)
DTS	Drevnetyurkskiy Slovar
G	Güney (Yüzü)
İrk B.	İrk Bitig
K	Kuzey (Yüzü)
Ka Ç	Karı Çor Tegin (Xi'an) Yazıtı
KÇ	Küli Çor Yazıtı
KT	Köl Tegin Yazıtı
ŞU	Şine Usu Yazıtı
T	Tonyukuk Yazıtı
Ta	Tariat (Terh) Yazıtı
TDK	Türk Dil Kurumu
TMEN	Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen I-IV
TSKİHK	Türk Silahlı Kuvvetleri İç Hizmet Kanunu
vb.	ve benzeri
vd.	ve diğerleri

KAYNAKÇA

- ALİMOV, R. (2014). *Tanrı Dağı Yazıtları*. Konya: Kömen Yayınları.
- ALYILMAZ, C. (2015). *İpek Yolu Kavşağının Ölümsüzlük Eserleri*. Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- AYDIN, E. (2011). "Yenisey Yazıtlarında Geçen Unvanlar ve Unvan Niteleyicileri". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*. 59/II: 5-26.
- AYDIN, E. (2017). *Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- AYDIN, E. (2018). *Uygur Yazıtları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- AYDIN, E. (2019). *Sibirya'da Türk İzleri Yenisey Yazıtları*. İstanbul: Kronik Yayınları.
- AYDIN, E. (2022). "Tariat Yazıtındaki Askerî Terimler Üzerine Notlar". *Prof. Dr. Ahmet Günşen Armağanı*. (ed. A. İ. Öbek vd.). Çanakkale: Paradigma Akademi Yayınları. 237-255.
- AYDIN, M. (2024). *Eski Türk Kişi Adları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- BARUTÇU ÖZÖNDER, F. S. (1999). "'Türkler' Ne Zaman Bir 'Millet' idi? I. Ortak Bir Köken Mitleri Vardı: 'Dişi-Kurt'tan Türemişlerdi'". *KA*. 1/II: 65-92.
- BARUTÇU ÖZÖNDER, F. S. (2000a). "Eski Türk Çağı Kaya Yazıtları: I. Açıt Yazıtları I-II, II. Yamani-Us Kaya Yazıtı". *Kök Araştırmalar*. 2/II: 147-153.
- BARUTÇU ÖZÖNDER, F. S. (2000b). "Eski Türk Çağı Kaya Yazıtları: I. Örük Yazıtı, II. Hangiday Yazıtı, III. Arhanan Yazıtı". *Kök Araştırmalar*. 2/I: 121-133.
- BATTULGA, T. (2005). *Mongolın Runi Biçgiyn Baga Dursgaluud*, Corpus Scriptorum. Ulaanbaatar.
- BATTULGA, T. (2015). "Moğolistan'daki Uygur Harfli Yazıtlar". *TEKE*. 4/II: 503-520.
- BATTULGA, T. (2019). "Oruk Yazıtı". *Asya Araştırmaları Dergisi*, 1/III: 87-100.
- BAZİN, L. (1995). "Pre-islamic Turkic Borrowings in Upper Asia". *Diogenes*. 43/III: 35-44.
- BERTA, A. (2002). "Yelme ve Bıça". *Türkçe Kökenli Macar Kavim Adları*. (hızl. Nurettin Demir, Emine Yılmaz). Ankara: Grafiker Yayınları. 129-139.
- BERTA, A. (2010). *Sözlerimi İyi Dinleyin... Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını*. Ankara: Türk Dili Kurumu Yayınları.
- BOZOK, E. (2022). "Eski Türklerde Askerlik". *Türk Diline Artzamanlı ve Eşzamanlı Bakışlar*. (ed. E. Hirik vd.). Çanakkale: Paradigma Akademi Yayınları. 143-155.
- CAFEROĞLU, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dili Kurumu Yayınları.
- CLAUSON, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.
- DOBROVİTS, M. (2011). "Göktürk ve Uygurlar'da Buyruk Terimi ve İdari Fonksiyonları". *Belle-ten*, 1: 7-15.

- DOERFER, G. (1963-1975). *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen I-IV*. Wiesbaden: Franz Steiner.
- DONUK, A. (1988). *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askerî Unvan ve Terimler*. İstanbul: TDAV Yayınları.
- ECSEDY, H. (1965). "Old Turkic Titles of Chinese Origin". *AOH*. 18/I-II: 83-91.
- ECSEDY, H. (1996). "Çin Menşeli Eski Türk Unvanları". *Türk Dünyası Araştırmaları Prof. Dr. Faruk Sümer'e Armağan*. 100, İstanbul. 185-193.
- EKER, S. (2006). "Sü ve Sü ile Yapılan Tarihî Askerî Terimler Üzerine Disiplinlerarası Bir İnceleme". *Türkbilg Dergisi*. 12: 104-133.
- EKER, S. (2007). *Türk Dil Bilimi Bakımından Tarihi Askerî Terminoloji Modern Dönemde Rütbe ve Birlik Adları*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- ERCİLASUN, A. B. - Z. AKKOYUNLU (2015). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânı Lugâti't-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERDAL, M. (1991). *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon I-II*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- ERDAL, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Lieden-Boston: Brill.
- GABAİN, A. V. (1988). *Eski Türkçenin Grameri*. (çev. Mehmet Akalın). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- <https://sozluk.gov.tr/>. Erişim Tarihi: 30.04.2024.
- <https://www.jandarma.gov.tr/rutbeler>. Erişim Tarihi: 02.05.2024.
- <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.4.211.pdf>. Erişim Tarihi: 01.05.2024.
- <https://www.sg.gov.tr/rutbeler>. Erişim Tarihi: 02.05.2024.
- İLGİREL, M. (2009). "Subaşı". *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları. 37. 447-448.
- KAFESOĞLU, İ. (1998). *Türk Millî Kültürü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- KORMUŞİN, İ. V. (2017). *Yenisey Eski Türk Mezar Yazıtları Metinler ve İncelemeler*. (çev. Rysbek Alimov). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KORMUŞİN, İ. V. vd. (2016). *Yenisey-Altay-Kırgızistan Yazıtları ve Kâğıda Yazılı Runik Metinler*. Ankara: Bilgesu Yayıncılık.
- MUNKHTULGA, R. (2012). "Baga Khaırkhan'daki Eski Türk Yazıtları". *TEKE Dergisi*. 1/1: 26-35.
- NADELYAYEV, V. M. vd. (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar*. Leningrad: Nauka.
- ORKUN, H. N. (2011). *Eski Türk Yazıtları* (birleştirilmiş 3. bsk.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÖLMEZ, M. (2015). *Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları*. Ankara: Bilgesu Yayıncılık.
- ÖZCAN, A. (1989). "Akıncı". *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları. 2. 249-250.

- RYBATZKİ, V. (2000). "Titles of Türk and Uigur Rulers in the Old Turkic Inscriptions". *CAJ*. 44/2: 205-292.
- SERTKAYA, O. F. (2003). "İnşaat Yüksek Mühendisi Kazım Mirşan'a Cevap: Öngre Binga Baş Adlı Bir Tarihçimiz Var mı?". *Orkun*. 64: 26-29.
- ŞİRİN USER, H. (2006). "Eski Türkçede Bazı Ünvanların Yapısı Üzerine". *Bilig*. 39: 219-238.
- ŞİRİN, H. (2016). *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TEKİN, T. (1998). *Orhon Yazıtları Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*. İstanbul: Simurg Yayınevi.
- TEKİN, T. (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*. İstanbul: Sanat Kitabevi.
- TEKİN, T. (2019). *İrk Bitig*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TIBIKOVA L. N. vd. (2012). *Katalog Drevnetyurkskih Runičeskih Pamyatnikov*. Gorno-Altaysk: Gorno-Altaysk Gosudarstvennyy U.
- TOPARLI R. vd. (2007). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TURAN, F. (2018). "Eski Türkçeden Orta Türkçeye Askerî Rütbe ve Ünvanlar". *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*. 58/I: 155-173.
- ÜNLÜ, S. (2012). *Harezm Altınordu Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- ÜNLÜ, S. (2012). *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- ÜNLÜ, S. (2013). *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- WILKENS, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen*. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen.
- YILDIRIM, F. (2017). *İrk Bitig ve Orhon Yazılı Metinlerin Dili*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

EXTENDED ABSTRACT

The Old Turkic Inscriptions; are the first written texts known to belong to the Turks, found in Mongolia, Tuva, Hakas, Dağlık Altay, Kyrgyzstan, Kazakhstan and the People's Republic of China today. These texts were written using Turkic runic letters, especially on standing stones, rocks and various objects. The number of inscriptions identified so far is approximately five hundred and fifty. Most of the inscriptions date back to the II. Gokturk Khaganate Period. Most of the old Turkic inscriptions were written to give advice, set an example and give an account to the next generations. In addition, the inscriptions mention the struggles of the inscription owners for the political community they belonged to, their heroism, social values, spiritual states and daily lives. In this respect, information can be obtained from the inscriptions on many subjects such as the language, history, culture and sociology of the old Turks.

This study aims to scan old Turkic inscriptions to determine and examine in detail the military ranks used in that period. Because military ranks are one of the most important elements that show the organizational structure of an army and ensure its order. The main sources used during the scanning are stated in the relevant sections of the study. As a result of the

examination, it was determined that the military structure during the inscription period included the following ranks: *on başı*, *yüz başı*, *bêş yüz başı*, *tokuz yüz başı*, *bın başı*, *bêş bın başı*, *bına başı*, *buyruk*, *iç buyruk*, *iç buyruk başı*, *çavuş*, *er*, *er başı*, *señün*, *sü başı*, *iç sü başı*, *totok*, *turgak başı*, *otuz er başı(?)*. It is certain that other ranks were used in that period besides the ranks mentioned here, but since they are not witnessed in the inscriptions, they are not included in this study. In the study, various information is given about which inscriptions the ranks are found, how many times they are mentioned, how they are interpreted by Turkologists, their word origins and whether they live in today's Turkey. In addition, some inferences are made about the duties and units of the ranks based on the contexts in which they are mentioned in the line, and these are supported with examples.

It has been determined that the vast majority of military ranks found in old Turkic inscriptions consist of words of Turkish origin. In addition, it has been determined that there are a limited number of military ranks of Chinese origin. It has been observed that many military ranks are formed in the form of an indefinite noun phrase using the word *baş* "leader of a group or army" together with the name of a number or unit. The ranks *on başı*, *otuz er başı(?)*, *yüz başı*, *bêş yüz başı*, *tokuz yüz başı*, *bın başı*, *bêş bın başı* mentioned in the inscriptions show that the Turkish military organization structure of the period of the inscriptions was commanded according to tens, hundreds, thousands and their multiples. It has been determined that the ranks *on başı*, *yüz başı*, *bın başı*, *çavuş*, *er*, *er başı* witnessed in the inscriptions are still used in the Turkish Armed Forces, Gendarmerie General Command and Coast Guard Command in today's Turkey; however, other ranks are not. In the military ten, hundred and thousand floor system, it is noteworthy that there were intermediate floor ranks such as *otuz er başı(?)*, *bêş yüz başı*, *tokuz yüz başı*, *bêş bın başı* in that period, but they do not exist today. It has been determined that the ranks of *erbaş* and *çavuş* were used to correspond to lower-level statuses in the military structure over time, compared to the duty correspondence in which they were first witnessed. It has also been seen that the rank of *çavuş* has undergone a change in meaning, as it is used in civilian life today.

It has been observed that military rank holders mentioned in the old Turkish inscriptions are referred to with titles such as *alp* "hero, brave", *bilge* "wise, knowledgeable", *erdemlig* "virtuous", *ulug* "great", *böke* "brave warrior" in addition to their ranks. This situation shows that military rank holders have important human and moral values and are equipped with high powers. In the study, it has been observed that some ranks have also been used as personal names or titles over time.